

KORXONALARNING KREDITGA LAYOQATLIGI TAHLILINING SKORING MODELI VA UNING AXBOROT TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11633465>

Maxamadiyev Alimardon Chariyarovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti 2-bosqich magistri

Annatsiya: *Maqolada korxonalarining kreditga layoqatligini tahlil qilish skoring modeli hamda bir qancha rivojlangan davlatlar tajribasi tahlil qilingan. Kichik biznes subektlarining tahlil asosida sinflarga ajratish va qiyosiy tahlil asosida tartibga solish va uni qo'llab quvvatlash, unga ko'ra kichik biznes subyektlarini bazalar asosida tartiga solish takliflari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Kichik biznes subektlari, skoring, sinf, layoqat, bank, tijorat bank, kredit tarixi, mikroqarz.*

Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar milliy iqtisodiyotimiz taraqqiyoti asosidir. Ayniqsa, keyingi yillarda iqtisodiyot tarmoqlarida keng islohotlarning amalga oshirilishi kelgusida barqaror rivojlanishga zamin yaratib bermoqda. Iqtisodiyotimiz "lokomotivi" bo'lgan bank tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qonun, qaror va farmonlarning qabul qilinishi ushbu sohaning zamon bilan hamnafas rivojlanishini ta'minlab bermoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 23 martda "Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorining 6-bandi "v" kichik bandida "potensial qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini baholash hamda jismoniy shaxslarga va kichik tadbirkorlik subyektlariga kreditlar (mikroqarzarlar) ajratish muddatlarini qisqartirish imkonini beruvchi tijorat banklari tomonidan o'z skoring modelini yaratish...[1]" va ularni amaliyotga joriy etish vazifasi ko'rsatib o'tilgan.

Korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili, baholash usullari, zaruriyati, mezonlari hamda unga qo'yiladigan talablar Moliyaviy tahlil (Ionova va Selezneva, 2006)[2], Kompaniya va tashkilotlarning kreditga layoqatliligi tahlili (Yendovitskiy va boshq., 2016)[3], Qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash (Naumchenkova, 2016)[4], Korxonalarining moliyaviy tahlili (Liferenko, 2005)[5], Bank ishi (Abdullayeva, 2017)[6], Bank ishi (Azizov va boshq., 2016)[7], Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatini tahlili (Raximov, 2015)[8], O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash amaliyotini takomillashtirish (Mamatov va boshq., 2016)[9] kabi adabiyotlarda yoritib berilgan.

Bugungi kunda respublikamiz tijorat banklarida korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili va uni baholashda turli xil usullardan foydalanib kelinmoqda. Ta'kidlash joizki, banklar amaliyotida korxonalarining kreditga layoqatliligini tahlil qilish va baholashda uch

turdagi: qoplash, likvidlilik va muxtorlik koeffitsiyentlaridan foydalanilmoqda. Ushbu koeffitsiyentlar asosida korxonalarining kreditga layoqatliligi uchta sinfga ajratish asosida baholanmoqda (1-jadval).

1-jadval

Banklar tomonidan qo'llanilayotgan kreditga layoqatlilikni baholash mezonlari

Ko'rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1. Qoplash koef.(Qk)	$Qk > 2$	$2 > Qk > 1$	$1 > Qk$
2. Likvidlilik koef. (Lk)	$Lk > 1,5$	$1,5 > Lk > 1$	$1 > Lk$
3. Muxtorlik koef. (Mk)	$Mk > 60\%$	$60\% > Mk > 30\%$	$30\% > Mk$

Ushbu tartibdagi kreditga layoqatlilikni baholash mezonlarida quyidagi bartaraf etiladigan kamchiliklar hamda takomillashtirilishi talab etiladigan umumiy jihatlar mavjud:

-koeffitsiyentlarni hisoblash usulidagi kamchiliklar;

-ushbu koeffitsiyentlar asosida korxonaning moliyaviy ahvolini to'liq baholash imkoni yo'qligi;

- xalqaro tajribalar e'tiborga olinmaganligi.

Xalqaro tajribalardan ko'rish mumkinki, banklar faoliyatida qo'llaniladigan turli kredit skoring modellari mijozning kreditga layoqatliligini aniq va keng ko'lamda baholash imkonini beradigan zamonaviy usullardan biridir. Buning yordamida eng maqbul mijoz tanlab olinadi hamda kredit riskini sezilarli pasaytirishga erishiladi. Demak, kreditning qaytmasligi bilan bog'liq yo'qotishlarni oldi olinadi. Kreditga layoqatlilikni aniq, to'liq va tezkor baholash nafaqat banklar uchun kredit riskini pasaytirish balki, korxonalar uchun kreditni qaytara olmaslik riskini qisqartirishga tayinlanganligi bilan ham ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash kerakki, banklar amaliyotida kredit skoring modelidan foydalanish, ham bank uchun, ham korxonalar uchun kutilgan samarani beradi. Shuning uchun rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida eng maqbul mijozlarni aniqlashda kredit skoring modeli muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

"Kreditga layoqatlilik tahlilining skoring modeli" nomli takomillashtirilgan elektron dastur korxonalarining kreditga layoqatliligini ikkita muhim jihat asosida 5 ta sinfga ajratib baholab beradi: 1. Moliyaviy ko'rsatkichlar (likvidlilik ko'rsatkichlari, balans likvidliliigi, aylanuvchanlik ko'rsatkichlari, samaradorlik ko'rsatkichlari, barqarorlik ko'rsatkichlari va Altman modeli) asosida baholash; 2. Nomoliyaviy ko'rsatkichlar (umumiy kredit tarixi, kredit ta'minoti, loyihaning realligi, tovarning raqobatbardoshlik darajasi, biznes obro'si) asosida baholash. Korxonaning kreditga layoqatliligiga moliyaviy ko'rsatkichlar asosida 100 ball va nomoliyaviy ko'rsatkichlar asosida 100 ball umumiy 200 ball bilan baholanadi.

Kreditga layoqatlilik tahlilining skoring modeli" elektron dasturi bo'yicha to'plangan jami ball 0 balldan 200 ballgacha oralig'da 5 ta sinfga bo'lib o'rganiladi. Quyidagi jadvalda sinflar bo'yicha to'liq tafsiloti berilgan(2-jadval)

2-jadval**Sinflar bo'yicha kredit ajratish tartibi**

Sinf	Qisqacha izoh	Jami (ball)
1-sinf	Bu toifadagi korxonalar kredit to'lay olish qobiliyati yuqori. Ushbu korxonalarga kredit umumiy tartibda imtiyozli asosda berish mumkin.	156-200
2-sinf	Bu toifadagi korxonalar kredit to'lay olish qobiliyatiga ega. Ushbu korxonalarga belgilangan tartibda kredit ajratish mumkin.	120-155
3-sinf	Bu toifadagi korxonalar kredit to'lay olish qobiliyatiga ega emas. Ayrim holatlarda ushbu korxonalarga yuqori foizli stavkalarda kredit ajratish mumkin.	82-119
4-sinf	Korxonaning moliyaviy holati barqaror emas. Bu toifadagi korxonalarda kredit riski juda yuqori hisoblanadi.	81 gacha
5-sinf	Ushbu toifadagi korxonalarga kredit berilmaydi.	0

“Kreditga layoqatlilik tahlilining skoring modeli” quyidagi afzalliklarga ega:

Ushbu model korxonaning kreditga layoqatligiga aniq, to'liq, keng qamrovli baholash imkoniyatiga ega.

Amaldagi baholashdan farqli ravishda kreditga layoqatlilik holati 5 ta sinf asosida amalga oshiriladi. Bu banklar tomonidan korxonalarni kreditga layoqatlilik holati bo'yicha tanlash imkoniyatini oshiradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash mezon(kriteriy)larini hisoblash usullari takomillashtirildi, ya'ni aniqlikni ta'minlash darajasi oshirildi.

Xalqaro tajribalar e'tiborga olingan holda yaratildi(3-jadval).

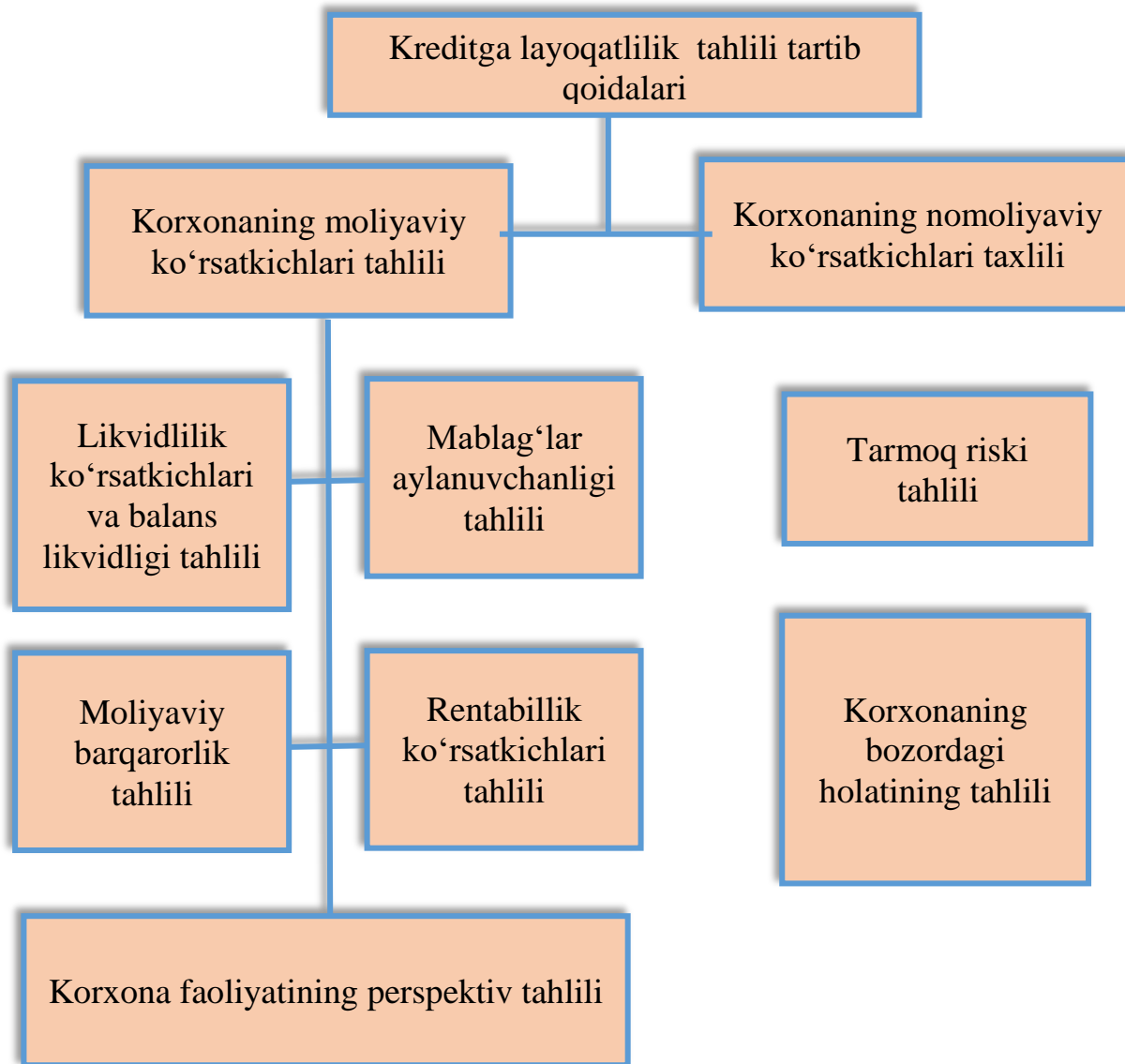
3-jadval**Amaldagi tartibning qiyosiy tahlili**

Amaldagi tartibda		Takomillashtirilgan tartibda	
Si	Kredit ajratish sharti	Si	Kredit ajratish sharti
1-sinf	Kredit ajratiladi	1-sinf	Kredit imtiyozli asosda berish mumkin
2-sinf	Kredit alohida hollarda ajratilishi mumkin	2-sinf	Kredit umumiy tartibda ajratiladi
3-sinf	Kredit ajratilmaydi	3-sinf	Kredit alohida hollarda yuqori foizli stavkalarda ajratish mumkin
		4-sinf	Kredit riski juda yuqori
		5-sinf	Kredit ajratilmaydi

	sinf	
--	------	--

Bizga ma'lumki, xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi va "Fitch Ratings" agentligi tomonidan o'zaro hamkorlik asosida O'zbekistonning kredit bozori to'g'risida xolis taqdimotni yaratish amaliyoti boshlanishi ta'kidlandi. Bu kreditga layoqatlilikni mustaqil va istiqbolli baholashni ta'minlaydi hamda investitsiya to'g'risida qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan tahliliy ma'lumotlarni shakllantirish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida respublikamiz iqtisodiyotining barcha sohalarida tezkor axborotlarga bo'lgan talabning yuqori sur'atlarda o'sishi zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda axborot almashinuvini tezlashtirish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Jumladan, bank sohasida ham kredit munosabatlarini tartibga solishda axborot ta'minotini to'g'ri shakllantirish va soddalashtirishga e'tibor qaratilishi muhim hisoblanadi.

Korxonalarda yil davomida moliyaviy mablag'ga bo'lgan ehtiyoj yuzaga keladi. Bu ehtiyojlar asosan bank kreditlari hisobiga qoplanib kelinmoqda. Bunda korxonalar oldida turgan katta muammo kredit hujjatlarining ko'pligi va bosqichma-bosqich qabul qilinishi ortiqcha vaqt sarflanishiga olib kelmoqda. Bunday muammolar kredit jalb qilish jarayonida qiyinchilikni keltirib chiqarmoqda. Shu nuqtai nazardan korxonalarning kreditga layoqatliligi tahlili va baholashda axborot ta'minotini soddalashtirish va axborot almashinuvini innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tezlashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi(1-rasm).

1-rasm. Kreditga layoqatlilik tahlilining asosiy tartib-qoidalari.

Kreditga layoqatlilik tahlilining axborot ta'minotini takomillashtirishda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir:

- kreditga layoqatlilikni baholashda taqdim etiladigan axborot manbalari ishonchliligi ta'minlanishi;
- kredit olish uchun taqdim etiladigan hujjatlarni unifikatsiyalashtirish va soddalashtirish;
- axborot almashinuvini tezlashtirish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar berilishi.

Raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili va baholashda axborot almashinuvini innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tezlashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili va baholashda axborot ta'minotini shakllantirishda ishonchli axborotlarni ajratib olish zaruriyati yuzaga keladi. Korxonona faoliyatini tahlil qilish jarayonida juda ko'p axborotlarga duch kelinadi. Bunda eng katta muammo axborotlar ichidan zarur va ishonchlarini ajratib olishdir. Korxonona faoliyatidagi

mavjud axborotlarga talablar qo'yiladi, ya'ni shu talablarga javob beradigan axborotlar eng zarur axborot hisoblanadi va iqtisodiy samarasi ham yuqori bo'ladi.

Tahlil jarayonida foydalaniladigan axborotlar quyidagi talablarga mos kelishi yetarli deb hisoblaymiz:

- axborotlarning uzluksiz bo'lishi;
- axborotlarning ishonchli bo'lishi;
- axborotlarning qiyoslanuvchan bo'lishi.

Axborotlarning uzluksiz, ishonchli va qiyoslanuvchan bo'lishi tahlilning samaradorligi va natijada baholashning aniqlik darajasini oshirib beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, korxonalarining kreditga layoqatliligi

tahlilining axborot ta'minotini ishlab chiqishda kreditga layoqatlilik tahlili tartib qoidalariga amal qilish zarur deb hisoblaymiz.

Kreditga layoqatlilik tahlilining asosiy tartib-qoidalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlar asosida kreditga layoqatlilikni baholash amalga oshirilmoqda. Demak axborot ta'minoti korxonaning moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni to'liq o'rganish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur.

Kreditga layoqatlilik tahlilining tartib-qoidalaridan kelib chiqib,

korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlilining axborot ta'minotini quyidagicha shakllantirish zarur:

1. Korxonadan tomonidan taqdim etiladigan ma'lumotlar

- a) yuridik hujjatlar;
- b) moliyaviy hisobot ma'lumotlari;
- v) biznes reja ma'lumotlari (olingan kredit yuzasidan);
- g) qisqa va uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi (korxonaning faoliyati yuzasidan);

2. Bank tomonidan to'planadigan ma'lumotlar

- a) mijozning kredit tarixi;
- b) korxonaning biznes obro'si;
- v) loyihaning realligi;
- g) korxonaning faoliyati bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar.

Banklar tomonidan korxonalar taqdim etgan axborotlarga qarab korxonalarining kreditga layoqatliligini tahlil qilib, kreditni o'z vaqtida va to'la qaytara olish qobiliyatini baholaydi. Hozirgi kunda banklar oldida turgan eng katta muammolardan biri korxonalar tomonidan taqdim etilayotgan axborotlarning ishonchsizligidir.

Amaliyotda korxonalar taqdim etadigan axborotlarni noto'g'ri ko'rsatish holatlari, ya'ni kreditga layoqatli bo'lish uchun sun'iy ravishda oshirish yoki kamaytirish holatlari uchrab turadi. Bunday holatlarning uchrab turishi korxonalarining kreditga layoqatliligini to'g'ri va aniq baholash imkoniyatini bermaydi. Shuning uchun ham korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili kredit qaytmaslik riskini pasaytiruvchi omil sifatida qaralmayapti yoki oxirgi o'rinda turibdi.

Bank va korxonalar o'rtasidagi kredit munosabatlarida amaliyotda yuzaga kelayotgan eng muhim muammoli jihatlardan biri kredit ajratishga uzoq vaqt talab qilinishidir. Buning asosiy sababi kredit hujjatlari dastlab tumanda keyin viloyat yoki shaharda va oxirida respublikada ko'rib chiqilishidir. Barcha bosqichda har hil talablarning quyilishi, ya'ni turli xil hujjatlar so'ralayotganligi kredit ajratish jarayoniga uzoq vaqt talab qilmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bank muassasalari uchun korxonalar axborotlari ishonchliligi va axborot almashinuvini tezlashtirishni ta'minlash muhim va dolzarb muammolardan biri bo'lib kelmoqda.

Korxonalar tomonidan taqdim etiladigan axborotlarning ishonchliligi va axborot almashinuvini tezlashtirishni ta'minlash maqsadida "Davlat yagona interaktiv axborot bazasi" nomli elektron dastur yaratilgan bo'lib, uning ishlash tartibi www.my.gov.uz, www.my.soliq.uz saytlarga o'xshash amalga oshiriladi.

Korxonalar va bank o'rtasidagi elektron axborot almashinuvini ta'minlab beruvchi "Davlat yagona interaktiv axborot bazasi" nomli dastur quyidagi imkoniyatlarga ega:

- bugungi davr talabidan kelib chiqib, korxonalarining kreditga layoqatlilikini tahlil qilish uchun taqdim etiladigan kredit hujjatlarini unifikatsiyalaydi va soddalashtiradi;
- kredit olish uchun taqdim etiladigan hujjatlarni ishonchliligini ta'minlab beradi;
- korxonalar va bank o'rtasida elektron axborot almashinuvini amalga oshiradi;
- axborot almashinuvini tezlashtirish hisobiga kredit olishni osonlashtiradi.

Korxonalar tomonidan Davlat yagona interaktiv axborot bazasiga talab etiladigan ma'lumotlar noto'g'ri ma'lumot kiritilganda jarima belgilanishiga rozilik bildirgan holatda kiritiladi va banklar bu ma'lumotlardan foydalanib korxonalarining kreditga layoqatlilikiga baho beradi. Korxonalarining kreditga layoqatlilikini tahlilida foydalanayotgan axborotlarni ishonchliligini ta'minlash maqsadida korxonalar faoliyati qisqa muddatli o'rganish amalga oshiriladi. Qisqa muddatli o'rganish ikki xil usulda tashkil etilishi mumkin:

1. Korxonalar amaliyotida uzoq yillik tajribaga ega buxgalterlarni jalb qilib, bankda yangi bo'lim joriy etish asosida;
2. Auditorlik tashkilotlari bilan shartnoma imzolash asosida.

Korxonalar faoliyati qisqa muddatli o'rganish natijasida axborotlar noto'g'ri taqdim etilgan holatlar aniqlanganda jarima belgilanadi (so'ralayotgan kredit summasidan 10-15% gacha). Korxonalar tomonidan noto'g'ri axborotlar taqdim etilgan holatning uchrashi faqat jarima belgilash emas, qayta takroran noto'g'ri ma'lumot taqdim etilganda umuman kredit ajratilmaslik sharti qo'yiladi. Bunday qat'iy talab qo'yilishi korxonalar tomonidan noto'g'ri axborot taqdim etmaslikka olib keladi.

Davlat yagona interaktiv axborot bazasi: qonuniylik; ochiqlik; xolislik; ishtirokchilarning teng huquqliligi kabi tamoyillarga amal qiladi.

Ushbu baza qonuniy asosda tashkil etiladi, axborotlar ochiq bo'ladi, ya'ni foydalanuvchilar uchun. Xolislik tamoyiliga rioya qiladi, bunda shaxs aralashuvi bo'lmaydi

hamma jarayon kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. Barcha ishtirokchilar ma'lumot kiritishda teng huquqga ega bo'ladi.

Davlat yagona interaktiv axborot bazasining ishlash tartibi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1-bosqich. Dastlab ma'lumot kiritilishidan oldin noto'g'ri ma'lumot kiritilganda jarima belgilanishiga rozilik bildirishni korxonalar o'ziga tegishli elektron raqamli imzo orqali tasdiqlaydi (jarima summasi so'ralayotgan kredit summasidan 10-15% dastlab noto'g'ri ma'lumot taqdim etilganligi aniqlangandan keyin yana noto'g'ri ma'lumot taqdim etilish holati yana o'chrasa jarima ikki barobarga oshiriladi va umuman kredit ajratmaslik masalasi ko'rib chiqiladi).

2-bosqich. Ma'lumotlarni kiritish. Bunda korxonalar o'ziga tegishli bo'limga kichik korxonalar yoki korxonaga tegishli ma'lumotlarni kiritadi.

a) Kichik korxonalar tomonidan kiritiladigan ma'lumotlar:

- korxonalar faoliyatini tartibga solib turuvchi meyoriy-huquqiy hujjatlar (nizom, ta'asis shartnomasi, guvohnoma, litsenziya (talab qilingan korxonalar uchun) va h.k)

- buxgalteriya balansi 1-sonli shakl;

- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot 2-sonli shakl;

- biznes-reja ma'lumotlari;

- kamida uch yillik rivojlanish strategiyasi;

- boshqa qo'shimcha ma'lumotlar.

b) Korxonalar tomonidan kiritiladigan ma'lumotlar:

- korxonalar faoliyatini tartibga solib turuvchi meyoriy-huquqiy hujjatlar (nizom, ta'asis shartnomasi, guvohnoma, litsenziya (talab qilingan korxonalar uchun) va h.k)

- buxgalteriya balansi 1-sonli shakl;

- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot 2-sonli shakl;

- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot 4-sonli shakl;

- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot 5-shakl;

- biznes-reja ma'lumotlari;

- kamida besh yillik rivojlanish strategiyasi;

- boshqa qo'shimcha ma'lumotlar.

3-bosqich. Ma'lumotlarni jo'natish. Korxonalar tomonidan ma'lumotlar to'liq va to'g'ri kiritganligiga ishonch hosil qilgandan so'ng jo'natish tugmasini bosish orqali ma'lumotlarni jo'natadi.

4-bosqich. Korxonalar tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning to'g'ri

kiritilganligini tekshirib bazaga qabul qilish.

Xulosa qiladigan bo'lsak, respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar negizida iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish vazifasi turadi. Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi bevosita axborot almashinuvining tezlashishi bilan bog'liqdir. Iqtisodiyotimizning muhim sohalaridan biri bank tizimida axborot almashinuvining tezlashishi o'z navbatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning barqaror rivojlanishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenining "Bank xizmatari ommabopligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2018 yil 23 martdagi qarori.

2. Ионова А.Ф., Селезнева Н.Н. Финансовый анализ: учеб.-М.:ТК Вебли, Изд-во Проспект,2006.-624 с.

3. Ендовицкий Д. А., Бахтин К. В., Ковтун Д. В. Анализ кредитоспособности организации и группы компаний : учебное пособие.- М. : КНОРУС, 2016. 376 с.

4. Наумченкова Ю. В. Оценка кредитоспособности заемщика. Теория и практика современной науки. 2016. № 5. с.5

5. Лиференко Г.Н. Финансовый анализ предприятия: Учеб.пособие.-М.: Экзамен, 2005. с. 160

6. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik.-Т.: Iqtisod-Moliya. 2017. 732 b.

7. Azizov U.O' va boshqalar. Bank ishi.-Т.: Fan va texnologiya, 2016. 640 b.

8. Raximov M.Y. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili.O'quv qo'llanma.- Т.: Iqtisod-Moliya, 2015. 392 б.

9. Mamatov B.SH., Qulliyev I.Y., Pulatova M.B. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash amaliyotini takomillashtirish. Monografiya.-Т.:Extremum-press, 2016. 112 b.